DESPRE ROLUL RELIGIEI ÎN ORDINEA CAPITALISTĂ. RECENZIE LA „AVUȚIA RELIGIILOR. ECONOMIA POLITICĂ A CREDINȚEI ȘI APARTENENȚEI RELIGIOASE” (I)

Autor: Victoria Maria Deliu | 3 aprilie 2022

Puteți citi aici și partea a II-a a recenziei.

Printre întrebările referitoare la viitorul ordinii capitaliste – adică a ordinii sociale bazate pe diviziunea extinsă a muncii, specializare și relații de schimb, circumscrise, toate, de un sistem de drepturi de proprietate privată și de domnia legii – nu pot fi în niciun caz evitate cele care vizează rolul religiei într-o astfel de civilizație. Ne putem imagina un spectru larg al pozițiilor posibile cu privire la locul și rolul religiei în societatea noastră modernă. Acesta s-ar putea întinde de la o versiune extremă a ipotezei secularizării (religia va dispărea complet în cele mai avansate stadii ale ordinii capitaliste), până la o versiune extremă a tezei religiilor seculare (orice doctrină și ideologie politică modernă este, de fapt, o religie seculară). Între cele două poziții extreme se înscriu diverse perspective intermediare asupra funcției religiei în ordinea socială, economică și politică de astăzi. Există chiar autori care au trecut, de-a lungul parcursului lor intelectual, de la o perspectivă la alta, cum ar fi sociologul american Peter L. Berger. Dacă în cartea sa din 1969, *A Rumor of Angels*, susținea că procesul secularizării, al estompării treptate a fenomenului religios din societate, este ireversibil, în cartea sa de mai târziu, din 1973, *The Homeless Mind*, a argumentat că acest proces are, totuși, limitele sale, impuse de nevoia de sens pe care oamenii o resimt cu atât mai intens cu cât mijloacele de a și-o îndeplini nu le mai sunt la îndemână.

Acestui lung șir de întrebări și poziții cu privire la rolul religiei în civilizația modernă i s-a adăugat recent – și foarte recent în spațiul românesc – o nouă carte. Semnată de economistul Robert J. Barro și filozoafa Rachel M. McCleary, *Avuția religiilor. Economia*

politică a credinței și apartenenței religioase, a apărut în 2019 la Princeton University Press și zilele trecute, și în limba română, sub titlul de mai sus, la editura Humanitas. Cartea ar fi cel mai potrivit încadrată în acel domeniu interdisciplinar numit economia religiei: instrumentele conceptuale și teoriile economice sunt utilizate, alături de *insight*-uri din sociologie, istorie, geografie, teologie și filozofie, pentru a analiza fenomenul religios sau, mai precis, comportamentul religios al indivizilor și instituțiilor. Economia religiei este un domeniu de cercetare relativ tânăr, căruia i-au dat naștere gânditori precum Corry Azzi, Ronald Ehrenberg, Laurence Iannaccone, George Stigler și alții, care au luat pentru prima dată în considerare aplicarea conceptelor și teoriilor economice la examinarea comportamentelor religioase.

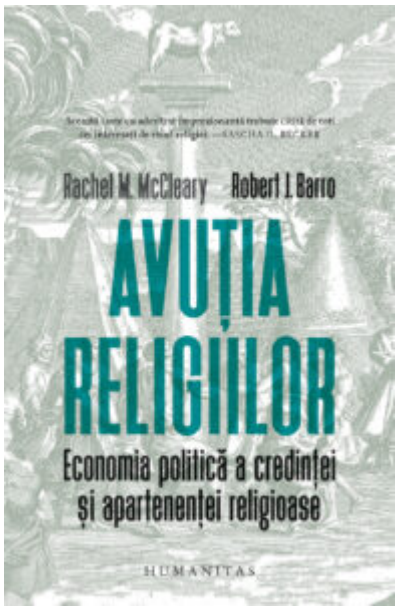

Imagine: Humanitas

Sigur, cineva se poate întreba de ce să citească tocmai astăzi o carte de economia religiei, când pare că suntem constrânși să navigăm între Scila indiferenței absolute față de religie și Caribda religiilor seculare care sunt pretutindeni. Aici aș oferi motivele invocate implicit de autori și apoi le-aș completa cu încă două. Încă de la început, Barro și McCleary anunță că, deși religia este un element constitutiv cât se poate de personal al vieților noastre, încercarea de a înțelege rațional comportamentul religios al indivizilor și instituțiilor este posibilă, dacă se acordă suficientă atenție cadrului conceptual, presupozițiilor și metodologiei specifice. Totodată, cei doi speră ca, prin cercetarea lor din această carte, să dovedească faptul că religia este un obiect de studiu valid al științelor sociale, iar investigația ei este justificată, în ciuda faptului că majoritatea subiectelor de cercetare din departamentele de științe umaniste și sociale ale universităților de astăzi sunt seculare.

Dar există și un alt motiv pentru care, din perspectiva mea, cartea merită citită de studenții din științele sociale: se pot familiariza cu modul de gândire propriu acestor științe, cu tipul de întrebări care se formulează în cercetarea de acest fel și cu cele două paliere (teoretic și empiric) de pe care se răspunde acestor întrebări. Volumul reprezintă, așadar, (și) o introducere captivantă în modul de gândire specific științelor sociale – captivantă, poate și datorită obiectului ales, anume rolul religiei în societatea de astăzi. Iar dintr-un alt unghi, mi se pare o lectură foarte interesantă și pentru cei care nu sunt neapărat specialiști, dar care vor să înțeleagă interacțiunea dintre religie și fațetele sociale, economice și politice ale civilizației noastre. În acest sens, cartea se recomandă prin claritate și accesibilitate.

Cartea pleacă, de fapt, de la două întrebări fundamentale, care exprimă două relații de cauzalitate: (1) Pe de-o parte, care sunt consecințele dezvoltării economice asupra religiozității? (2) Pe de altă parte, cum influențează religia dezvoltarea economică? În jurul acestor întrebări este circumscrisă prima secțiune a volumului, în vreme ce cea de-a doua se concentrează pe relația dintre religie și economia politică și, mai cu seamă, pe analizarea diverselor forme de organizare religioasă – cum ar fi religiile de stat, sectele și grupările religioase extremiste – și a relației de competiție dintre religii. Deși evidențiază ambele componente principale ale religiei – credințele și practicile –, cei doi autori se concentrează, asemeni lui Max Weber, mai degrabă pe examinarea consecințelor pe care le au credințele asupra comportamentului uman, considerând că exercită o influență mai mare asupra acțiunii umane decât practicile efective, cum ar fi participarea la slujbe.

Din punct de vedere metodologic, autorii se apleacă asupra fenomenului religios cu ajutorul teoriei alegerii raționale și al studiilor empirice. În esență, teoria alegerii raționale asumă că, prin acțiunea sa, omul urmărește deliberat un scop, iar procesul de deliberare constă în evaluarea costurilor și beneficiilor pe care le așteaptă în urma efectuării acțiunii respective. Cu alte cuvinte, toate deciziile legate de religie (de pildă, decizia de a practica o religie sau alta, decizia de a participa la activitățile religioase organizate, decizia de convertire, decizia de a le oferi copiilor o educație religioasă etc.) sunt, și ele, decizii raționale. Acestea implică, asemeni tuturor deciziilor umane, o cântărire a costurilor și beneficiilor. În ce privește studiile empirice regăsite în carte, acestea se referă, de regulă, la date colectate din sondajele de opinie internaționale și măsurători ale produsului intern brut (PIB) ca indicator macroeconomic al nivelului bunăstării și performanței economice dintr-un stat. Așadar, analiza fiecărei probleme se poartă mereu la aceste două niveluri: cel teoretic-conceptual și cel empiric.

Este demn de reținut că Barro și McCleary definesc religia mai degrabă substanțial decât funcționalist. În analiza lor, religia se referă mai curând la a avea credințe specifice despre o entitate transcendentă cu puteri supranaturale și, implicit, și despre o anumită configurație a vieții de apoi, decât la funcția de a genera o comunitate de

indivizi cu tradiții și credințe comune. Argumentul lor este că perspectiva funcționalistă asupra religiei nu îi identifică, de fapt, diferența specifică. Multe alte activități umane au funcția de a genera capital social sau o rețea de indivizi cu o cultură comună.

Operând cu această definiție, autorii încep să investigheze prima relație de cauzalitate menționată mai sus: care sunt consecințele dezvoltării economice asupra religiozității? Imaginându-și coexistența religiilor și interacțiunile dintre credincioși și cler ca o piață a religiilor, aceștia pun sub lupă atât cererea, cât și oferta pentru religie. Evident, prin piața religiei au în vedere pluralismul religios pe care îl consideră, de fapt, standardul configurației confesiunilor religioase dintr-o anumită societate.

Din punctul de vedere al cererii pentru religie, este formulată ipoteza secularizării. Secularizarea este înțeleasă atât ca reducere a participării indivizilor la slujbe și ritualuri, cât și ca diminuare a credințelor lor religioase. La nivel teoretic, în plus față de propunerea lui Max Weber, este luat în considerare modelul Corry-Ehrenberg, care arată că există un *trade-off* între beneficiile aduse de participarea la activitățile de cult și costurile de timp implicate. În esență, acest model arată că, într-o cultură secularizată, indivizii vor aloca cu atât mai puțin timp activităților religioase cu cât timpul are o valoare mai mare pentru ei. Iar studiile empirice par să confirme teza secularizării, înțeleasă atât la nivelul practicilor, cât și al credințelor, în majoritatea statelor lumii despre care există date pe termen lung despre participarea indivizilor la serviciile religioase – și, în special, în statele occidentale.

Însă secularizarea nu implică în mod necesar ateismul și, din câte se observă și la nivel empiric, în loc să presupună dispariția bruscă a religiei, presupune mai curând un proces lent și gradual de estompare a semnificației religiei din viața oamenilor. Mai mult decât atât, autorii subliniază ceea ce consideră a fi o excepție, anume nivelul ridicat al participării la slujbe și ritualuri și, de asemenea, nivelul ridicat al intensității credințelor pe care cei din SUA le-au menținut de-a lungul timpului, în ciuda dezvoltării economice considerabile. Alte excepții pe care le menționează, din spațiul european, sunt Polonia și Irlanda.

De partea ofertei religiei, descoperirile celor doi autori arată că reglementarea pieței religiei de către stat diminuează concurența dintre religii și, prin urmare, reduce calitatea serviciilor religioase, scăzând, totodată, nivelul participării și al intensității credințelor indivizilor. Pe de altă parte, existența unei religii de stat încurajează participarea la serviciile religioase, deoarece statul interzice, de pildă, organizarea altor activități în zilele de duminică sau de sărbătoare.

Pentru o acuratețe crescută, autorii discută separat despre efectele a două dintre dimensiunile dezvoltării economice asupra religiozității. Este vorba despre educație și urbanizare. Referitor la educație, pe palierul teoretic, contrar argumentelor care susțin că gradul de educare a unui individ este invers proporțional cu nivelul religiozității sale,

se poate susține că credințele religioase, tocmai pentru că nu au niciun referent empiric, presupun gândire abstractă, în aceeași măsură ca înțelegerea complicatelor teorii științifice. Din studiile empirice realizate de cei doi autori reiese, pe de-o parte, că durata școlarizării nu are niciun efect asupra participării la slujbe și ritualuri, dar pare să aibă un efect ușor pozitiv asupra consolidării credințelor. Pe de altă parte, se pare că mai relevantă este calitatea procesului educațional. De pildă, se pare că datoria prescrisă în iudaism de a citi textele sacre în copilărie influențează pozitiv religiozitatea unui individ.

Privitor la urbanizare, aceasta are un efect negativ clar asupra tuturor formelor de religiozitate. Un grad ridicat de urbanizare reduce atât nivelul participării la activitățile ritualice și de cult, cât și intensitatea credințelor. Explicația pare să fie simplă: în zonele puternic urbanizate, participarea la activitățile religioase organizate devine doar o opțiune printre altele de petrecere a timpului liber, iar indivizii pot alege conform propriei ierarhii a preferințelor.

Dar aș completa explicația propusă de autori cu o notă personală. Mi se pare că o consecință fundamentală a urbanizării nu este doar pluralizarea spațiului public – adică varietatea de opțiuni de petrecere a timpului (liber) –, ci și pluralizarea spațiului privat. Mă refer mai cu seamă la „pluralizarea” care are loc în sânul familiei. Căci s-ar putea argumenta că, în ciuda numeroaselor activități din spațiile urbane, alternative la activitatea religioasă, care alcătuiesc catalogul de preferințe al fiecăruia, familia ar putea și ar trebui să modeleze, cel puțin până la o anumită vârstă, structura de preferințe a copiilor și tinerilor. Însă însuși caracterul omogen al opțiunilor de orice natură ale soților/părinților a devenit o iluzie. În realitate, îmi pare că astăzi, regula – și nu excepția – este că copiii vin în mica lume a familiei deja pluralizată.

Revenind, tot în încercarea de a înțelege mai în profunzime fenomenele asociate cu secularizarea, cercetătorii au propus două concepte noi, care se referă la anumite tendințe aflate în ascensiune. În ultimele decenii a putut fi remarcată apariția unei noi categorii de indivizi, *nones*. Aceștia nu sunt atei, ci sunt pur și simplu indivizi neafiliați vreunei religii, care pot avea sau nu educație religioasă, care pot avea credințe vagi și nespecifice într-o formă de spiritualitate, care pot fi agnostici sau care se declară indeciși în raport cu practicile și credințele religioase. Două trăsături care îi particularizează pe *nones* sunt că: 1. adoptă adesea „o religie *à la carte*”, adică aleg și combină diverse credințe care pot aparține mai multor tradiții religioase, după criterii proprii; și 2. provin, în mare parte, din familii care le-au oferit o educație religioasă. În plus, această nouă categorie antropologică este în creștere din punct de vedere numeric. O altă categorie de dată recentă este cea a *liminalilor*, adică a celor care uneori afirmă că sunt religioși, alteori susțin că nu sunt. De pildă, potrivit unui studiu din 2017, 20% dintre americani erau *liminali*.

Din perspectiva mea, observațiile empirice cu privire la *nones* și *liminali* – însoțite de însăși necesitatea de a utiliza aceste noi concepte pentru a-i desemna – arată, după cum recunosc și autorii, că secularizarea este un proces care înglobează o multitudine de fenomene. Sigur, poate că această constatare este contrară intuițiilor noastre sau, în orice caz, contrară pozițiilor extreme cu privire la rolul religiei în societatea de astăzi. S-ar părea că ceea ce ne așteptam, poate, să fie ostilitate acerbă față de religie lasă loc, din ce în ce mai mult, confuziei și indeciziei.

Cu toate acestea, nu cred că aceste noi tendințe ar trebui să ne surprindă, dacă aruncăm o privire asupra evoluției istorice la scară mai mare a fenomenului religios, cel puțin în spațiul occidental. De pildă, teologul protestant Wolfhart Pannenberg menționează în scurta sa carte, *Christentum in einer säkularisierten Welt* [*Creștinismul într-o lume secularizată*, aflată și ea în curs de apariție în limba română], că, în spațiul occidental, spre finalul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea au devenit legitime mai întâi alte religii în afară de creștinism și iudaism și apoi ateismul. Or, aș spune că este plauzibil că una dintre consecințele pe termen lung ale acestei pluralizări ale opțiunilor (non)religioase *legitime* se conturează, mai curând, drept nelămurire și nehotărâre a indivizilor în raport cu religia decât drept opoziție și revoltă ferme față de ea – desigur, în special, când vine vorba de religia creștină în Occident.

Pe de altă parte, se poate argumenta că această stare de indecizie cu privire la religie, tot mai generalizată, care îi caracterizează pe *nones*, poate fi, cel puțin în cazuri particulare, doar temporară. Altfel spus, tocmai pluralitatea opțiunilor, deopotrivă religioase și non-religioase, ar putea încuraja o înțelegere aprofundată a semnificației fiecăreia și, în cele din urmă, alegerea asumată a uneia dintre ele. Însă în continuare s-ar putea sublinia că un demers de înțelegere aprofundată a acestor opțiuni presupune un angajament moral – ca orice încercare sistematică de înțelegere și cunoaștere – pe care este mai greu de crezut că cei care amestecă indecizia cu indiferența l-ar putea realmente avea.

Întorcându-mă acum la analiza celor doi cercetători din acest volum, ei abordează, în continuare, cea de-a doua relație de cauzalitate, anume: cum influențează religiozitatea dezvoltarea economică? Barro și McCleary propun, pentru înțelegerea mai bună a acestei relații, un model analitic numit „meritul de a fi mântuit”. Acesta se referă la relația dintre, pe de-o parte, evaluarea probabilității de a fi mântuit, realizată de fiecare individ, și, pe de altă parte, activitățile lui din viața de zi cu zi. Cu alte cuvinte, acest model facilitează compararea diverselor religii. Iar compararea are loc la intersecția dintre 1. aspectele doctrinare, care clarifică, într-o anumită măsură, de ce anume depinde mântuirea unui credincios care aparține de o anumită religie (de activitățile pe care le realizează, de tăria credinței sale etc.), și 2. aspectele ce țin de motivațiile comportamentului uman, care își au sursa în acel set specific de credințe religioase, și acțiunile concrete pe care indivizii sunt dispuși să le facă în viața de aici.

Acest model, în concordanță, evident, cu definiția substanțială a religiei, îi determină pe autori să susțină următoarea teză weberiană, pe care o probează apoi empiric: credințele religioase ale indivizilor mai degrabă decât apartenența sau participarea lor la serviciile religioase influențează rezultatele economice dintr-o societate. Credințele contribuie la formarea unor trăsături de caracter ale indivizilor precum onestitatea, cumpătarea, hărnicia, care, la rândul lor, contribuie la creșterea economică. Revendicându-se explicit de la Weber, înainte de probarea empirică a ipotezei lor, cei doi autori trec în revistă principalele caracteristici ale doctrinei calviniste, despre care sociologul german credea că a influențat apariția și dezvoltarea capitalismului, spre deosebire de cea luterană, de pildă. Astfel, evidențiază doctrina predestinării și așa-numita concepție anti-tradiționalistă a lui Calvin cu privire la vocație.

Simplificând, doctrina predestinării constă în ideea că Dumnezeu oferă harul divin doar anumitor oameni, celor aleși. Prin urmare, mântuirea credincioșilor nu mai poate depinde de activitățile concrete realizate de ei în viața de aici. Însă niciun om nu știe cu certitudine dacă harul i-a fost sau nu dăruit, dacă se află printre cei aleși. Astfel, temându-se că s-ar putea număra printre cei care nu au primit harul și nu vor fi mântuiți, oamenii încep să caute semne că fac parte, de fapt, dintre cei aleși spre salvare. Bunăstarea materială este considerată unul dintre aceste semne. Și în acest fel, motivația de a munci mai mult pentru a câștiga mai mult își are originea în credința calvinistă.

După cum spuneam, doctrina predestinării trebuie înțeleasă alături de concepția calvinistă cu privire la vocație. În contrast cu Luther, pentru Calvin, vocația cu care Dumnezeu l-a înzestrat pe fiecare nu este dependentă de profesia sau breasla în care a venit pe lume, ci poate fi căutată în orice meserie, atâta vreme cât această căutare continuă să reprezinte căutarea lui Dumnezeu și a respectării chemării Sale. Concepția este numită „anti-tradiționalistă”, deoarece implică posibilitatea schimbării profesiei și, deci, a mobilității sociale. Structurile tradiționale, rigide ale breslelor, de pildă, sunt, așadar, dizolvate.

Urmează apoi testarea empirică a ipotezei weberiene. Datele despre credințele și participarea la serviciile religioase sunt colectate din două sondaje de opinie internaționale, începând cu 1960. Și „credințele în rai și iad” și „participarea religioasă” sunt adăugate ca variabile explicative ale creșterii economice, alături de alte variabile, cum ar fi nivelul produsului intern brut (PIB), măsurători ale educației și sănătății, ale ratei de economisire, dar și ale calității instituțiilor. Pentru izolarea variabilelor explicative privitoare la credințe și participarea la serviciile religioase, toate celelalte variabile explicative sunt luate în considerare cu valori date. Astfel, studiile empirice efectuate de cei doi autori arată că religiozitatea influențează creșterea economică mai degrabă prin credințe, decât prin apartenența sau participarea la activitățile de cult. Cea din urmă contează mai ales în măsura în care reușește să consolideze credințele

religioase ale indivizilor. În consecință, autorii consideră că ipoteza weberiană este confirmată empiric. Și, într-adevăr, recomandă, pentru cercetările viitoare, o izolare mai eficientă a efectelor religiozității asupra trăsăturilor de caracter de efectele pe care le au educația sau legile formale asupra formării acestor trăsături.

Înainte de a trece la un soi de studiu de caz al religiei islamice, pe care îl oferă autorii mai departe, aș vrea să deschid o paranteză. Mă simt îndemnată să menționez în treacăt o critică de natură metodologică ce i s-a adus ipotezei lui Weber – prin extrapolare, s-ar putea aduce, cred, și demersului din volumul de față. Deoarece am recomandat cartea la începutul acestei recenzii, în special studenților preocupați de științele sociale, cred că prezentarea unei astfel de critici nu face decât să evidențieze caracterul științific pe care îl are cercetarea lui Barro și McCleary asupra relației dintre religiozitate și economia politică.

Sociologul american James S. Coleman a formulat această critică în primul capitol al faimoasei sale cărți, *Foundations of Social Theory*. Fără a avea pretenția rigurozității și având mai curând conștiința simplificării pe care o voi opera, amintesc că, în esență, critica lui Coleman este următoarea: analiza lui Max Weber din *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, care identifică unul dintre cei mai relevanți factori ai apariției capitalismului în doctrina calvinistă redată succint mai sus, este doar parțial corectă sau, în cel mai bun caz, incompletă. Pentru a explica schimbarea socială – apariția ordinii capitaliste, catalizată de revoluția industrială – Weber face în analiza sa, potrivit lui Coleman, o trecere de la nivelul macro, al sistemului social, la nivelul micro, al individului, și de-acolo înapoi la nivelul macro, al sistemului. Terminologia „niveluri micro-macro” este specifică lui Coleman. Cu alte cuvinte, teza lui Weber este, după Coleman, o conjuncție de trei propoziții:

1. Doctrina calvinistă duce la formarea unor trăsături de caracter sau valori în indivizi.
2. Indivizii care dobândesc aceste trăsături sau valori adoptă un anumit comportament economic.
3. Acest tip de comportament economic al indivizilor duce la formarea ordinii capitaliste la nivelul societății.

Iar pentru sociologul american, cea mai vulnerabilă este cea de-a treia, care conține o variabilă independentă (caracteristicile comportamentului economic al indivizilor) și o variabilă dependentă (caracteristicile societății). Problema fundamentală este că Weber nu clarifică ce tip de agregare a comportamentelor economice ale indivizilor a dus la apariția noii ordini sociale pe care o numim capitalism. Mai precis, nu explică ce seturi de reguli au modelat interdependența dintre respectivele comportamente economice individuale și cum anume au schimbat acestea structura de motivații și stimulente, pentru a duce la formarea unui nou mod de organizare economică și socială. De pildă,

două forme diferite de agregare a acțiunilor individuale sunt sistemul de prețuri de pe piață și sistemul de vot care combină opțiunile politice ale indivizilor. Așadar, pentru Coleman, trecerea de la nivelul micro la nivelul macro se face prin intermediul unor instituții. Fără identificarea și explicarea acestora, analiza rămâne incompletă, întrucât nu este clar cum anume comportamentele individuale se întrepătrund și interferează unele cu altele.

Am deschis această paranteză fiindcă îmi pare că aceeași problemă se poate imputa și cercetării efectuate în cartea pe care o recenzez în textul de față, deoarece în miezul ei se află confirmarea empirică (prin colectarea statisticilor) a ipotezei weberiene cu privire la relația dintre religie și sistemul economic și social. Însă dat fiind că această problemă denotă mai degrabă incompletitudine decât incorectitudine absolută, cred că o asemenea critică este benefică. Este în natura cercetării științifice să progreseze răspunzând unor astfel de critici.

Revenind la studiul lui Barro și McCleary, acesta este continuat de extinderea analizei weberiene la religia islamică. Mai exact, problema pe care o abordează este următoarea: dat fiind că intensitatea credințelor religioase duce la creștere economică și că, în cazul credincioșilor islamici, există această intensitate, de ce societățile musulmane nu cunosc aceeași dezvoltare economică precum cele occidentale? Și, având în vedere că până în secolul X, societățile islamice aveau un grad mai mare de dezvoltare științifică decât cele creștine, care este rolul pe care l-a jucat religia în declinul lor economic?

Pe scurt, răspunsul se referă la reglementările legale și instituționale caracteristice spațiului islamic. De pildă, legea privitoare la moșteniri nu a permis acumularea de capital pe termen lung, deoarece prescria împărțirea averii, după un set de reguli foarte complicate, între numeroase rude. De asemenea, din cauza caracterului individualist al dreptului contractual, nu a existat o bază legislativă care să susțină structurile corporatiste până la începutul secolului XX. Caracterul individualist al dreptului contractual consta în suspendarea contractului în urma decesului unuia dintre parteneri. Astfel, recunoașterea statutului legal distinct al corporației nu era posibilă. Prin urmare, indivizii nu s-au putut folosi de noile forme de producție care au făcut posibilă economia de scară și care au apărut în timpul revoluției industriale.

Dar, atunci, care este legătura cu credințele religioase? Se pare că două instituții au jucat un rol decisiv în evoluția societăților islamice: *madrasa*, școlile religioase, și *waqf*-urile, un tip de instituție înființată de conducătorii politici, care avea funcția de a furniza diverse bunuri publice, printre care și educația. În acest fel, unele *waqf*-uri erau destinate înființării școlilor. La un moment dat, de prin secolul al XII-lea, conducătorii politici au început să plătească liderii religioși care gestionau *madrasa* pentru a-i convinge, astfel, să îi legitimeze prin interpretări teologice particulare. Treptat, funcția politizată a *madrasa* a dus la suprimarea libertății de gândire și exprimare, susținând, în

schimb, elitele politice, prin justificarea religioasă a multiplelor restricții legale.

Pe de altă parte, autorii consemnează niște studii empirice efectuate pe participanții la pelerinajul anual de la Mecca, numit Hajj, care au arătat că experiența dobândită în urma participării la pelerinaj a dus la creșterea religiozității și a toleranței față de credincioși islamici care aparțin altor confesiuni. În plus, se întreabă dacă valorificarea acestei experiențe ar putea duce la soluționarea conflictelor dintre sunniți și șiiți. Apoi, alte studii realizate pe credincioși care au participat la Ramadan (postul zilnic ținut timp de o lună) au arătat că strictețea practicilor religioase din timpul acestei sărbători duc la scăderea productivității și la scăderea ratei de creștere economică, dar în același timp, duc și la creșterea bunăstării sau fericirii personale. Întrebări similare celor ridicate în raport cu studiul despre Hajj sunt formulate și în legătură cu studiul despre Ramadan, deoarece nu este încă clar dacă Ramadanul încurajează relațiile dintre membrii diferitelor confesiuni islamice sau doar relațiile dintre familie și rude, la nivel local.

Imagine: Pieter Brueghel The Younger – „The Four Seasons, Autumn"; Sursa: WikiArt